

Егеубаева К.
**Көне қыпшақ тіліндегі есім
сөздердің категориялары**

Мақала көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің категориялары қарастырылған зерттеулерге бағытталған. Талдауға алынған материалдар көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдері арқылы жасалатындығы негізге алынады. Материалды талдау барысында автор көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің тұлғалық жағынан негізгі түбірлері мен туынды түбірлерінің ара салмағын және грамматикалық әрқилы қосымшалармен тұлғаланып келмейтін сөздердің де біршама аздығын келтіреді.

Түйін сөздер: көне қыпшақ тілі, есім сөздер, қыпшақ жазба ескерткіштері, сөз жасам, сөз құрамы.

Egeubayeva K.
**Categories of name words in Old
Kipchak Language**

The article focused on research about the categories of the name words in Old Kipchak language. The materials taken for the analysis would be the creation of the name words in Old Kipchak language by the lexical, morphological and syntactic ways. During the analysis of the material, the author cites the difference between the main root and the derivative root on the identity of the name words in the ancient language of Kipchak and the lack of the different grammatical applications.

Key words: the ancient language of Kipchak, Kipchak inscriptions, word creation, word combination.

Егеубаева К.
**Категория именных слов
древнеқыпшақского языка**

В статье рассмотрены категории слов в названии старо кипчацких языках. А так же структура личных пространств, где слова, основные и производные взвешенные корни. Помимо этого упомянуто обязательное применения грамматики.

Ключевые слова: древнекипчацкий язык, именные слова, кипчацкие письменные памятники, слово образование, словосочетание.

**КӨНЕ ҚЫПШАҚ
ТІЛІНДЕГІ ЕСІМ
СӨЗДЕРДІҢ
КАТЕГОРИЯЛАРЫ**

Қазақ тілі тарихына қатысты зерттеулер күн санап артып баратыны белгілі. Соның ішінде әдеби тілге, жазба дәстүрге, көне дәуірдегі түркі тілдерінің тарихына, т.б. орай айтылған пікірлер орасан. Бұл ретте тілдің тарихы саласында оның түркі тілдес халықтардың жазба дәстүрімен астасып жатыр деушілері де, ауыз әдебиеті тілімен де, ауызекі тілі нормаларымен де ұштасқан көне қазақ әдеби тілі болды деушілер де баршылық. Расында, түркі тілдерінің көне әрі барлығына ортақ мұра – Орхон-Енисей жазбалары. Бұл жазба ескерткіштер де қазақтың халықтық тіліне де, әдеби тіліне де тікелей қатысты деген пікірлер оңды.

Түркі тілдеріне қатысты ғылыми зерттеулер жетерлік деуге әбден болады. Алайда осы зерттеулердің ішінде көне қыпшақ тіліне, оның қолданысы мен грамматикалық құрылысына орай және қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер тілі жайлы айтылған пікірлер ерекше назар аудартады. Бұл жөнінде Н.А. Баскаковтың классификациясы көне қыпшақ жазба ескерткіштер тілінің ескі және жаңа түркі тілдері жүйесіндегі орнын анықтайтын негізгі жүйе болып табылатынын атаған жөн [1].

Оның түркі тілдерін топтау жүйесіндегі ғылыми-теориялық мәселелерді тереңінен анықтап, түркі тілдерінің дамуындағы тарихи фактілерді жан-жақты, әрі нақтылай қарапайым тілмен жеткізуі күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Барлық түркі тілдері түгелімен Н.А.Баскаковтың топтау жүйесінде, бір жіпке тізіліп, бүтін бір тілдің, тарихи негізде дәлелденген, оған қоса әрқашан даму үдерісіндегі тілдер қатарында болғандығы кеңірек сөз етілген. Сондықтан болса керек Н.А.Баскаковтың түркі тілдері тарихын зерттеуі, оларды тарихи кезеңдерге бөліп және дамып, қалыптасу мәселелері жайлы атқарған істері, сондай-ақ бұл жөнінде сіңірген еңбектері тиісті деңгейде орынды бағаланып келетіні.

Отандық және шетелдік түркітанушылардың пікірі негізінде біз көп ретте, орта ғасырларда (XI-XVI ғғ.) түркі жазба нұсқаларын мынадай төрт топқа бөліп қарастырылатынын кездестіреміз: 1. Қараханидтер дәуіріндегі жазба ескерткіштер. 2. Волга бойы мен Орта Азия түркі тілдерінің жазба мұралары.

3. Көне қыпшақ тіліндегі жазбалар. 4. Шағатай тілінде жазылған жазбалар.

Тарихта белгілі болғандай қазіргі Қазақстанның Шығысы мен Орталық аудандарында VIII-XI ғасырларда қимақтар мен қыпшақтар мекен еткен. Бұл ғасырлар аралығында олар басқа түркі тайпаларына өз биліктерін жүргізе бастаған. Тіпті Сырдария жағалауындағы оғыздар жайлаған аудандарды да өздеріне қаратқан. Содан кейін қыпшақтардың негізгі бөлігі оғыздармен араласа жүріп Батысқа қарай жылжыған. Оғыздардың қалдырған аудандарына кіріп, иеленіп Солтүстік Батыс шекаралары мен жаңа жерлерін жаулап алған.

Өз заманында қыпшақтар сонау Еуропа мен Қырымға дейін, тіпті аспан асты елі Қытай шекарасына дейінгі аймақты өзіне қаратып қана қоймай, онда өркениет пен әдебиет, тіл, мәдениет, сондай-ақ саяси тұрғыда да үлес қоса білген алып мемлекет болғаны белгілі. Мұны тек қана тарихшылар ғана емес, тілшілер, әдебиетшілер, жалпы өркениет пен мәдениетті зерделеп жүрген барша зерттеуші ғалымдар өз жазбаларында дәйектеп келтірген. Сондықтан болса керек осыншама ұлан-ғайыр аумақты мекендеген қыпшақтардың атауы да кумандар, половецтер, мамлюктер, тіпті армян-қыпшақтары деп түрліше атқа ие болуы. Қалай дегенде де, бұл Ұлы қыпшақ даласы – Дешті қыпшақ атауы сонау Еуропаға дейін жайылып кетуі мемлекеттің саяси әрі ірі идеологиялық тұрғыда үстемдік жасағандығының сипаты.

Ал енді мұншалықты аймақта тұрақтаған халықтың тілдік ерекшелігінің де әр алуан болуы заңды болары сөзсіз. Себебі қыпшақтар осындай аумақта саяси әрі идеологиялық үстемдік жасап қана қойған жоқ. Олар салт-дәстүрді, дінді, тілді, мәдениетті дарыта білетін мәдени орталықтар қалыптастыруды да негізге алды. Онда түркілік таным, дүниелік көзқарас, тілдік сана, әдебиет пен қол өнер қарыштап дамыды. Мұндай даму жер аумағының артуымен бірге мәдени кеңістігінің дамуына да жол ашты деуге болады.

Міне осындай кезеңде көне қыпшақ тілінің қолдану аумағы да, қоғамдық қолданысы да, қажеттілігі де біршама артты. Жазба ескерткіштер саны да көбейе түсті. Әрине, көне қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерде сөз құрамы басқа түркі тілдеріндегідей жүзеге асты. Яғни түбірден және бір немесе бірнеше лексикалық, грамматикалық қосымшалардан құралды. Айталық, түбір мен туынды түбір сөздің негізі болып саналған. Мысалы; түбір сөздер: ет (ет), сүт

(сүт), бол (бол), оши (ас), ун (ұн), йаг (май), үкі (үкі), йун (жүн), уяа (ұя), тун (түн) т.б.

Жалпы, көне қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздер өздерінің құрамына қарай дара және күрделі сөздер болып келеді. Мысалы: йар (жар), керван сара (керуен сарай), Темүрқазуқ (Темірқазық жұлдыз аты) т.б. Н.А. Кононов өзінің «Грамматика современного узбекского языка» деген еңбегінде көне қыпшақ тіліндегі сөздердің он сөз табына жіктелетіндігін атап көрсетеді. Олар: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, жалғаулықтар, жұрнақ, одағай [2].

Барлық түркі тілдеріндегідей, көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде де қосымшалар арқылы сөз жасаудың жолдары қалыптасқан. Олар: есімдерден зат есім жасау; етістіктерден және басқа сөз таптарынан зат есімдер жасау.

Бұлардан басқа көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде әртүрлі есім сөздер категориясын, етістіктер және басқа да сөз таптарын жасау барысында қолданылатын сөз түрлендіруші қосымшалар барлығын да атау керек. Алғашқы категорияның қосымшалары, әдетте сөз тудырушы, ал екіншілері – сөз түрлендіруші қосымшалар. Бұл екеуі де грамматиканың бір саласы синтаксиспен өте тығыз байланыста қарастырылады.

Көне түркі тілдерде де, қазіргі түркі тілдеріндегі зат есімдер лексикалық, морфологиялық синтаксистік тәсілдер арқылы жасала беретінін көрсетеді. Мысалы, мына жұрнақтар сөз жасауға бейім деуге болады: *-чақ, -чық, -лық, -лік, -дық, -дам, -дем, -ув, -лук, -сук, -ған*. Балчық-болшық (лай), есенлік-есендік (амандық, саулық), чузув және йазмақ-жазу-сызу, ашлық-астық, бурундық-мұрындық (түйенің мұрындығы) т.б.

Қыпшақ тілінде жазылып күні бүгінге дейін жеткен есімдердің ішінде кісі аттары мен ел, жер, аспан әлеміне қатысты атаулар көптеп кездеседі. Мысалы, «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде әулиелер мен пайғамбарлар аттары жиі кездесе, ал половец құжаттарында кәдімгі кісі аттары көп. Сондай-ақ екеуінде де кездесетін есімдер бар. Алайда олар көп ретте дінмен байланысты. Мысалы: «Кодекс Куманикусте» жазбасында Аарон – ең жоғарғы дәрежелі священник болса, Адам – адам ата, Амбранус – әуленің аты, Дауд – Дәуіт пайғамбар, Елизавет, Емануел, Франас, Габриел (Жабрейіл), Грегор (әулие), хава (Хауа ана), herодес (король Херодес, князь Херодес) т.б.

Қыпшақ тілінде кездесетін кісі есімдері араб жазба авторларында көптеп кездесетінін

аңғаруға болады. Ал қыпшақ тіліне араб тілінен ауысқан сөздер, яғни кісі есімдері өте аз болғандығын ғалымдар да атап көрсетеді. Негізінен алғанда, қыпшақ тіліндегі кісі аттарына байланысты есімдер былайша келеді: лачынлашын, тоған-сұңқар, қылыч-қылыш, алтуналтын, күміш-күміс, Есен, Байбарс, Айбарыс, Бектемір, Ақтай, Темірхан, т.б.

Ал екінші, етістік түбірге жалғанатын есім тудыратын жұрнақтар көне қыпшақ тілінде буын үндестігіне бой ұсынғанымен дыбыс үндестігіне бағына бермейді. Қатаң дыбыстан гөрі ұяң дыбыстан басталатын жұрнақтар мол кездеседі. Кейбірі кейде бір, кейде бірнеше фонетикалық нұсқалары болатын түбір мен қосымшаның ара қатынасы айқындалады.

Есім жұрнақтары жасалған етістіктердің әуел бастағы лексикалық мағынасы қаншама көмескіленіп, өзіндік бояу-реңін жойса да, ол жаңадан жасалған сөздің тұлғасынан аңғарылып тұрады. Кейде жаңа сөздер мүлдем басқа мағынаға ауысып кетеді. Мысалы, *алтур-уш-отырыс* – *Бийнің олтурушы менім кісі*-бидің отырысы менің отырысым сияқты; *ур-уш-ұрыс, уруш удум-ұрыс* қылдым.

Мұндағы -ш қосымшасы жалғанған сөз қимыл процесінің атын бідіретін болса, кейде ол заттық ұғымға да ие болады. Яғни кейде -ш қосымшасы нақты зат атын да береді. Мысалы, *йеніш йедім-жеміс жедім*. Қимыл мен әрекеттің нәтижесін білдіретін жұрнақтар: *-a//e* йар (ескі түбірі *йарлыз* «жараулы») – *йара-жара, кес-кесе*, (кесек).

Мұнда әр кезеңнің өзіндік тілдік қолданысын да аңғарамыз. Себебі осы келтірген мысалдарда сөз басындағы *й* мен *ж* дыбысының алмасуларын көреміз. Бұл қыпшақ тілдеріндегі фонетикалық өзгешеліктерді ұсынады. Қыпшақ тілдерінде сөз басында *ж* дыбысының орнына, көпшілік жағдайда *й* дыбысы қолданылады [3,210]. Мұндай пікірлерді өзге түркітанушы зерттеушілер де атап көрсетеді.

Жалпы, қимыл иелерінің ара қатынасын көрсететін -ш, -ыш, -іш, -ұш, -үш құрал саймандардың атын жасайтын *-қу, -кү, -қы, -кі* т.б. тәрізді өте сирек ұшырайтын *-қу, -кү*: көр – көр-кү-көрік; *-қы, -кі*: қаур (Қашқариді: каврул – «қуырыл») – қаурқы-қуырдақтың бір түрі, быч, буч-кес – бычқы-ара, сібүрт (түбірі сіпір – «сыпыр») – сібүрткі-сыпыртқы.

Кейде тіпті бір-ақ түбірдің бойынан кездесетін, етістіктерден есім жасайтын аталғандардан өзге де қосымшалар барлығы айтылады. Мысалы: а) қимыл мен әрекеттің нәтижесін

білдіретін жұрнақтар: *-ав, -ев* (ескі түрі ағу), *оз* (көне тегі озақты-озағу, озу; *-зақ, -қақ*, құрғақ (құрғақшылық); *-зу, -зу* қорқ-қорғу (қорқыныш), чақ-шағу, шағын ету – чақғучы-шағым етуші. ә) зат атауын білдіретін жұрнақтар: *-ав, -ев*, – бур-бұр – бурав-бұрғы; *-гыч, -гич, -гуч, -гүч, -күч*, ағын (жоғары көтеріл) ағынғыч, ағынғуч, (басқыш, саты), *ач* (еш) – ачкуч (ашқыш кілт). б) іс-әрекетті іске асырудың амалын көрсететін жұрнақтар *-гы, -ги*, тіргіз (тірілт) – тіргізгінчі (тірілтуші), совүндір (сүйіндір), совүндіргі (сүйіндіруші).

Түркі тілдерінде, соның ішінде қыпшақ тілінде сөз тудыру, сөз жасау жолдары грамматикалық құрылым жүйесінде жүзеге асатынын айтуға болады. Атап айтқанда, көне жазба ескерткіштер тілінде олардың маңызы зор, өйткені ертеде жазылып қалған материалдардың ішінен жаңа сөз жасаудың басқа жолдарын (мысалы, қос сөз) айқындау түбір мен қосымшалардың саралап ажыратып беруден әлдеқайда өнімсіз екендігі көрініс табады. Дегенмен қыпшақ тіліндегі есімдер мен етістіктер мағынасы жағынан өзге түркі тілдері сияқты болып келеді. Тек қана кейбір өзгешеліктері болғаны болмаса.

Көне қыпшақ тілінің негізгі сөздік құрамы мен сөздік қоры ерте заманнан бастау алып, көптеген көне түркі тайпаларының сөздік құрамына сіңісіп үлгергендігін де атау керек. Жазба дәстүр негізінде қыпшақ тілі өзге тілдерге ықпалын тигізсе де сол кездегі түркі тілдері тобына жататын тілдермен фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымы тұрғысында өзара сабақтастықта болғандығы анық. Оның басты себебі қыпшақтардың сол кезеңдегі Еуропадан Қырым мен сонау Қытай шекарасына дейінгі аймақта мекен еткен қыпшақтардың тілдік қолданысы. Сол себепті көне қыпшақ тілінің сөз жасалуы, сөздік құрамы, фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымын танытатын көптеген ерекшеліктері мен аздаған фонетикалық өзгешеліктерге ұшыраған, бірақ негізгі тұлғасы мен лексикалық мағыналарын сақтап үлгергендігін жазба ескерткіштер тілі дәйектейтінін ерекше атаған орынды.

Б.Сағындықұлы түркі тілдерінің лексикалық дамуының фонологиялық заңдылықтары жайлы сөз еткен еңбегінде алғашқы түбір сөздердің үш түрлі бағытта дамығандығын атап өтеді. Онда негізінен фонетикалық, семантикалық және грамматикалық тұрғыдағы қатынастарды келтіреді. Соның нәтижесінде олардың нұсқа-

лары бір-бірінен ажыратылатындай түсініледі деп айтады. Алайда түпкі түбірдің ішкі қалыбын сақтап, мағыналық өзгерістерге ұшырағандықтарын да атайды [4,250].

Бұл бір сөзбен айтқанда, қазіргі қазақ тілінің түп-тамыры өзге түркі тілдері сияқты көне дәуірлерге барып тірелетінін алға тартады. Ал сөз еткен көне қыпшақ тілі болса сол көне тамырлардың бір тармағы екенінің дәлелі болмақ.

Сөзімізді түйіндей келгенде, көне қыпшақ тіліндегі кейбір есім сөздер бірнеше ғалымдар тарапынан арнайы зерттеуге алынып, сөздіктер жасалынғанын атап өту керек. Олардың тұлғалық

жағынан негізгі түбірлердің біршама көп кездесетіні, туынды түбірлердің оған қарағанда аздау екендігі аталады. Бірақ грамматикалық әрқилы қосымшалармен тұлғаланып келмейтін сөздердің де сирек екенін айтқымыз келеді.

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек жиі қолданылатын есім сөздерге жазба ескерткіштерде кездесетін лексемалар тобы орын алатынын көреміз. Олар қазіргі тілдерде айтылып, қолданылып жүрген сөздер жиынтығын құрайды. Ал сирек қолданылатын есім сөздер тобына көне түркі тілдерінде қолданылғанымен қазіргі түркі тілдерінде қолданылмайтын лексемаларды жатқызуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962. – 188 б.
- 2 Кононов Н.А. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.- Л., 1980. – 147 б.
- 3 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360 б.
- 4 Сағындыкулы Б. Фонология закономерности развития лексики тюркских языков. – Алматы: «Арыс», 2009. – 308 с.

References

- 1 Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tjurkskih jazykov. – M., 1962. – 188 b.
- 2 Kononov N.A. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka. – M.- L., 1980. – 147 b.
- 3 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360 б.
- 4 Sagyndykuly B. Fonologija zakonomernosti razvitija leksiki tjurksih jazykov. – Almaty: «Arys», 2009. – 308 s.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1 Әдебиеттану Литературоведение

<i>Әбдиманұлы Ө.</i> Ата жұрт – «Мәңгілік Ел» идеясының берік тұғыры	4
<i>Ислам Д.А., Ержанова С.Б.</i> Қазақ лирикасындағы түрік бірлігінің бейнеленуі	14
<i>Мейрамғалиева Р.М.</i> Мотив преступления и наказания в творчестве Ивана Бунина	22
<i>Sarsekeeva N.K., Iskakova A.T.</i> Specifics of romanticism of W. Irving's prose of «Spanish period»	28
<i>Шортанбаев Ш.А.</i> Махамбет өлеңдеріндегі ел арманының көрінісі	32

2-бөлім Раздел 2 Тіл білімі Языкознание

<i>Ақымбек С.Ш., Ебелекбаева Ә.Қ., Ахмет А.Н.</i> Іскер әйелдің тілдік портретін жасауда интонацияның прагматикалық функциясы	40
<i>Yessimzhanova M.</i> The «Hospitality» Concept in Phraseology	48
<i>Нуршаихова Ж.А.</i> Технология создания экспертизы дискурса сайта	54
<i>Нутпаева Т.Ж., Туманова А.Б.</i> Понятие персуазивности в современной лингвистике	60
<i>Салимова С.Р.</i> Жан Дени о фонетике турецкого языка	66
<i>Салқынбай А.Б., Сайбекова Н.У.</i> Жазу – әлемдік өркениет бесігі	72

3-бөлім Раздел 3 Тіл мен әдебиетті Методика преподавания оқытудың әдістемесі языка и литературы

<i>Әбдиманұлы Ө.</i> Әдебиет оқулықтарын қалыптастырудағы М. Әуезов тағылымы	78
<i>Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.</i> Текст-рассуждение и его виды	82
<i>Бердалиева Р.Ш.</i> Обучение иностранцев русскому языку: роль невербальных средств общения	88
<i>Нурмуханбетова А.А., Исабаева Б.К.</i> Текст как мотивационный фактор систематического чтения	94

4-бөлім Раздел 4 Мәдениет Культура

<i>Dossybayeva G.K.</i> The entrance of Kazakhstan into the world educational field as an equal	100
--	-----

Мұқан А.О.

Бүгінгі қазақ драматургиясы: бағыт-бағдары мен ізденістері 106

6-бөлім Раздел 6
Жас ғалымдар Молодые авторы

Борибаева Г.А.

Қарапайым метатілдік сана: эксперименттік талдау 112

Егеубаева К.

Көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің категориялары 118

CONTENTS

Section 1 Literary Criticism

<i>Abdimanuly O.</i> Homeland – firm pedestal of the idea of «Mangilik El».....	4
<i>Islam D.A., Erzhanova S.B.</i> Kazak Siirinde Turk Birlidi.....	14
<i>Meiramgaliyeva R.M.</i> The motif of crime and punishment in the works of Ivan Bunin.....	22
<i>Sarsekeeva N.K., Iskakova A.T.</i> Specifics of romanticism of W. Irving’s prose of «Spanish period».....	28
<i>Shortanbayev Sh.A.</i> Dreams of the nation in the Makhambet poems	32

Section 2 Linguistics

<i>Akymbek S.Sh., Yebelekbayeva A.K., Akhmet A.N.</i> Pragmatic function of intonation in creating the speech portrait of a business lady	40
<i>Yessimzhanova M.</i> The «Hospitality» Concept in Phraseology	48
<i>Nurshaikhova Zh.A.</i> Technology expertise of creating a site of discourse	54
<i>Nutpayeva T.G., Tumanova A.B.</i> The concept of persuasiveness in modern linguistics.....	60
<i>Salimova S.R.</i> Jan Deny about phonetics of the turkish language.....	66
<i>Salkynbay A.B., Saibekova N.U.</i> Writing – the cradle of world civilization.....	72

Section 3 Methods of teaching language and literature

<i>Abdimanuly O.</i> The Influence of M. A Auezov’s doctrines on the formation of textbooks on literature.....	78
<i>Altynbekova O.B., Zuyeva N.Yu.</i> Reasoning text and its types.....	82
<i>Berdaliyeva R.Sh.</i> Teaching Russian to foreigners: the role of non-verbal means of communication.....	88
<i>Nurmukhanbetova A.A., Issabayeva B.K.</i> Text as a factor of motivation	94

Section 5 Culture

<i>Dossybayeva G.K.</i> The entrance of Kazakhstan into the world educational field as an equal.....	100
---	-----

Mukan A.O.
Modern kazakh drama: ways and searches106

Section 6
Young Authors

Boribayeva G.B.
Ordinary metalinguistic consciousness: an experimental analysis112

Egeubayeva K.
Categories of name words in Old Kipchak Language118